

Яким З. М.,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЛІНГВО-КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ XVI-XIX СТ. ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЇХНЬОГО ВИНЕКНЕННЯ

У статті досліджується формування та розвиток німецько-українських лінгвокультурних відносин XIV – кінця XIX ст. У взаємозв'язках з німецьким культурним світом розкриваються суспільно-історичні причини їх виникнення.

Ключові слова: лінгвокультурні взаємини, міжкультурна комунікація, німецька колонізація, лексична одиниця

В статье прослеживается формирование и развитие немецко-украинских лингвокультурных отношений XVI-XIX ст. Во взаимосвязях с немецким культурным миром раскрываются общественно-исторические причины их возникновения.

Ключевые слова: лингвокультурные отношения, межкультурная коммуникация, немецкая колонизация, лексическая единица.

In the article the formation and development of German-Ukrainian linguo-cultural relations of the XVI-XIX centuries are studied, the socio-historical causes of their rise are defined, the main literary monuments of the time are analysed.

Key words: linguo-cultural relations, intercultural communication, German colonization, lexeme.

З отриманням Україною незалежності в 1991р. на карті Європи виникла нова європейська держава, яка привернула до себе увагу світової аудиторії, в тому числі і німецької. Протягом століть німецькомовна громадськість¹ перебувала у тісних взаємовідносинах з українським населенням, що знайшло своє відображення у культурах та мовах обох народів. Адже німецько-українські лінгво-культурні відносини давні і тривкі, і протягом століть вони складались по-різному, відзначаючись то особливою активністю, то відносним затишшям. Дослідження цих зв'язків могло б підняти на поверхню не лише факти мовної історії, а й дати поживу теорії мовних контактів у гетерогенному двомовному середовищі, чого ми досі не маємо. І це при тому, що з-поміж інших чужих мов саме німецька залишила чи не найвідчутніший відбиток у лексиці української мови від найдавніших часів їх контактування (від давньогерманського шару до ремісничої й торговельної термінології, засвоєної в XII-XIV ст., а також суспільно-юридична термінологія, пов'язаної із запровадженням статей Магдебурзького права в українських містах) [9, с. 131, 137-138].

Дослідити розвиток цих зв'язків, починаючи від XIV і закінчуючи початком XIX ст., а також їхній взаємовплив у мові, та різноманітних галузях культури і є основними завданнями даної наукової розвідки. Таким чином, широким колам громадськості в Україні мають стати доступнішими причини зародження, шляхи розвитку німецько-українських мовних контактів, які дотепер були відомі тільки спеціалістам.

Вивченням цієї проблеми в цілому, а також окремих її аспектів займалися як вітчизняні так і закордонні мовознавці. Германо-слов'янські мовні контакти у зарубіжному мовознавстві досліджували Г. Гольцер, К. Уленбек, А. Стендер-Петерсен, В. Кіпарський, укладаючи списки германських запозичень у слов'янських мовах до IX ст. Окремі сторони цієї проблематики вивчали також Г. Бідер, Е.Вінтер, Х.-В. Хегельмайер, Ю. Бестерс-Дільгер та ряд інших. Серед праць українських мовознавців, які провели перші ґрунтовні дослідження у сфері німецько-українських лінгво-культурних відносин варто відзначити праці І. Шаровольського [11] та Д. Шелудька [12]. Згодом проблема міжкультурних та міжмовних німецько-українських взаємозв'язків стала предметом наукових пошуків цілої плеяди українських вчених: Р. Смаль-Стоцького, М. Возняка, Д. Чижевського, В. Кміцикевича, В. Сімовича, В. Німчука, О. Муромцевої, М. Онишкевича, Ф. Погребенника, І. Яцюка, В. Акуленка, Є. Тимченко, Т. Пица та ін.

Мовні контакти вчені класифікують за різними ознаками: мовною, територіальною, за ознакою домінантності та субординатності, за часом тривалості контактів, за ознакою мовного узусу. Таким чином проблема мовних контактів є сукупністю цілої низки соціальних, психологічних і лінгвістичних аспектів, центральне місце у якій займає питання двомовності. Вивчаючи різноманітні шляхи розвитку німецько-українських лінгво-культурних взаємин, варто взяти до уваги роль запозиченої лексики, як реалії "чужої" культури. Адже основною умовою запозичення, в увявленні учених початку XX ст., стали культурні, економічні та військово-політичні зв'язки між народами. І. О. Бодуен де Куртене, В. М. Жирмунський підкреслювали неможливість аналізу запозичень без урахування соціолінгвістичного характеру цього явища і необхідності пояснення лінгвістичних змін у зв'язку з історичними, психологічними фактами, навіть фізіологією людини [1; 3].

Хронологія запозичень з німецької мови в українську (вони відбуваються на різних мовних рівнях, але найвиразніше в лексиці), їх тематичний склад демонструє зв'язок з певними історичними подіями, фактами в житті народу. Адже, як відомо з історичних джерел, предки українців, східні слов'яни, ще до утворення Київської держави вступали у мовні та культурні контакти з германо-норманськими племенами. Це були переважно торговельні або воєнні стосунки. У діалектах цього часу, а пізніше і в писемних пам'ятках фіксуються давньоверхньонімецькі та готські запозичення (бук, князь, котел та ін) [4, с. 12].

У часи феодальної роздробленості Київської держави зросла роль окремих князівств як політичних та культурних центрів. У пам'ятках цієї доби засвідчені факти знайомства русинів-українців із німецькою мовою. Наприклад, у так званій Рязанській кормчій 1284 р., переписаній із київського оригіналу, фіксується кілька слів із німецьким коренем *spiel-*: *шпильмань* (із давньоверхньонім. *spilaman, spiliman*) 'актор, танцівник': "Ни шпильманомъ быти,

¹ Маються на увазі також і представники Австро-Угорської імперії, оскільки у зв'язку з історичними фактами вже у кінці XVII ст. німецько-українські відносини поступово трансформуються у австрійсько-українські.

ни позорищ глатати”; *шпильманьськь*: От шпильманьскы моудрости на потьщаливое житие” [8, с. 1598]. А в Слові про багатого й Лазаря в складі Трійцького збірника XII ст. маємо термін *шпиль* ‘актор’ [8, с. 1598].

Історія й шляхи проникнення таких лексем у церковнослов'янські тексти давньоруської редакції потрібно ще вивчати. Проте лексичні свідчення в оригінальних творах безсумнівно вказують на знайомство мешканців України-Руси з мовою та культурою німецькомовних земель. Після спустошення Києва монголотатарами у 1240 р. особливого значення набуло Галицько-Волинське князівство, яке за своїм територіальним положенням не могло не мати зв'язків із Західною Європою. У Галицько-Волинському літописі описується зустріч князя Данила (1252 р.) з німецькими послами і фіксуються слова герцог (герцюкь), біскуп (пискоупь) [7, с. 814].

Прийняття магдебурзького права відкривало дорогу для німецької колонізації, що посилювало українсько-німецькі контакти. Поява німецькомовних поселень була детермінована перш за все ходом історичного розвитку і особливо активно прослідковувалось у західній частині України: Закарпатті, Галичині, Буковині. Розглянемо детальніше історичні процеси заселення кожного краю, атакож ті мовні процеси, які вони зумовлювали. Для всіх трьох регіонів характерні дві хвилі німецького заселення: середньовічна та хвиля нового часу [13, с. 12-16].

Під час першого періоду (XII-XIV ст.) перші німецькі колонії виникають у 1141-1196 рр. на Закарпатті (від Попрада до Семигороддя). Дещо пізніше виникають німецькі колонії у Галичині: з'являються ряд міст таких як, наприклад, Краків, 1257, Нове Місто-Корчин, 1258, Бялаталь, близько 1330 р. та ін. Перші відомості, які ми маємо про присутність німців на Буковині, походять з кінця XIII–початку XIV ст. Це були ті сакси з Трансільванії, які поселялися головним чином у містах. За час першого періоду в південній частині Буковини виникли розвинуті економічно міцні на той час міста Родна, Мольде, Нямц, які були засновані німецькими колоністами, а також велика кількість сільських поселень.

В XIV ст. німці-саксонці поселилися також у Сасові, Вишкові, Хусті й Тячеві (Закарпаття). У кінці XIV і в першій половині XV ст. німецька колонізація проникає на схід Галичини, у міста Самбір, Мостиська, Гродек та ін. Майже все середньовічне німецтво Галичини походило із сілезької мовної області, включаючи північні судетські землі. У середині XV ст. в містах Буковини (Сучава і Серет), відтак у багатьох містах Молдови виникають сильні німецькі общини, які проіснували до середини XVI ст. [13, с. 15].

XVI ст. характеризується відносним застоєм у розширенні німецьких колоній. Відтак, на початку XVI ст. практично повністю асимілювалися в автохтонному населенні німці на Закарпатті та в Галичині, куди з кінця XV ст. німецьке населення майже не прибувало.

У XVI ст. наступив регрес і середньовічні німці Буковини практично зникли з поселень краю. До переходу Буковини до складу Австро-Угорської імперії у 1775 р. німецьких населених пунктів у краї не фіксувалось, за винятком двох епізодичних поселень: 1760 року поблизу с. Прилипче граф Август Понятовський поселив німецьких ткачів з околиць Бреслау і Ельбінгу для забезпечення існування своєї фабрики у Заліщиках. Однак це поселення не розвивалося і на час окупації знаходилося у стані занепаду. Не набагато краще вийшло з німецькими колоністами, яких барон Петер фон Гартенберг у 1770 р. поселив у Садагурі. Коли створений ним монетний двір у 1774 р. був ліквідований і він із німецькими робітниками покинув Буковину, в Садагурі залишилося лише декілька німецьких ремісників, які згодом розсіялися у краї [5, с. 135].

Розширення німецьких колоній, поступове зміцнення Магдебурзького права в містах, були тими чинниками, які зумовили проникнення німецьких лексем в українську мову. На поширення німецькомовної лексики, разом із Магдебурзьким правом, на думку Д. Шелудька, впливали західна торгівля та високорозвинений західний промисел, в результаті чого “українська мова засвоїла не тільки чимало висловів на поняття, що прийшли із заходу, але вона запозичила їх для тих предметів, що вивозилися з України на захід (наприклад, фúтро, пóташ, блям, вáнчос, лúнтвар та ін.). Свідченням помітного впливу торгівельної галузі виступає велика кількість запозичених лексичних одиниць на позначення міри, ваги, грошових одиниць (грéйцар, морг, пуд, рахувáти, таляр, ринок, шеляг, ярмарок, фунт). Крім цього, на початку XVII ст. в українську мову активно проникають терміни друкарської справи (друк, фальй, штемпель, штафт), із галузі музики (арфа, флейта, лютня) та образотворчого мистецтва (маляр, барва, ландшафт) [12, с. 14].

Не залишилась без впливу і промислова сфера. За Д. Шелудьком, німецькі терміни проникли у кожен галузь тодішньої промисловості. Більша частина передалась через мову німецьких ремісничих організацій, які вже у XIV ст. існували у Галичині (цех, цехмістер, штрапувáти) [12, с. 15].

Досить активно живилися німецькомовні лексичні одиниці на позначення предметів побуту. І хоч деякі із побутових германізмів починають виходити з вжитку у зв'язку з новими формами господарювання, у порівнянні із військовими германізмами, вони досі використовуються населенням західноукраїнських регіонів (щоправда переважно сільським). Із 248 побутових загальноживаних германізмів, виділяємо, як запозичення властиві суто буковинському населенню (гóкерло – “табуретка” – нім. Hocker; ціха – “наволочка, напірник” – свн. zische; оберфлек – “нашивка на колінах” – нім. Oberfleck; шрiмпфлі – “панчохи, шкарпетки” – нім. Schrümpfe; кльоцок, кльоцки – “галушки” – нім. Kloss; вішвіцуватися – “вигрітися” – нім. ausschwitzen), так і німецькомовні лексичні одиниці, поширені також і на території галицького краю (шпанувати – “натягувати” – нім. spannen; варуватися, варуватиси – “остерігатися” – нім. sichwahren; обцас – “каблук” – нім. Absatz; коц – “вовняна ковдра” – нім. Kotze; дзигар, дзигарок – “годинник” – Seiger; гальба – “кухоль” – нім. Halbe).

Другий період заселення німцями західноукраїнських земель був пов'язаний із переходом цих територій до складу Австро-Угорської імперії, яка, об'єднавши 11 країн, у 1772 р. заволоділа Галичиною, а в 1774 р. – Буковиною.

Після переходу Галичини та Буковини до складу Австро-Угорщини відчувалася велика нестача робочої сили для обробки землі; органи державного управління намагалися залучити у край німецьких колоністів. З іншого боку, відкриття багатих покладів корисних копалин (наприклад, руди у Південній Буковині, нафтових родовищ у Східній Галичині) стало причиною залучати необхідну німецьку робочу силу. Німецькі гірничі робітники походили переважно із Ціпса і Трансільванії, склярі і лісоруби – з Північної Богемії, жителі сільськогосподарських колоній, так звані “шваби”, із південно-західної Німеччини, деякі з Північної Богемії і трохи з Долішньої Австрії

[5, 135]. Наслідком активної політики переселення німецьких ремісників на західноукраїнські землі стало значне поповнення ремісничого словника німецькими лексичними одиницями: нют – “рівчик, паз” – нім. Nut; згимбльовувати – “зістругувати рубанком” – нім. hobeln; шпрайцувати, шпраювати – “ставити опори” – нім. spreizen; шмигувати – “вимірювати величину кута” – нім. schmiegen; гартмайзіль – “зубило” – нім. Hartmeißel; цонглі – “обцецьки” – нім. Zange; шрубстак, шрупштак – “лещата” – нім. Schraubstock та інші [4, с. 27-44].

У тематичному плані лексичний склад української мови в цей період збагатився також німецькими запозиченнями із галузі військової справи. І не випадково, адже саме військова повинність, яку відбувала чоловіча частина населення Галичини, Буковини та частково Закарпаття у польській, а згодом у австрійській армії стала одним із шляхів проникнення германізмів у західноукраїнські говори. Це наказово-комондні слова (Файр! – Вогонь! – від нім. Feuer! Цурик! – Назад! – від нім. Zurück! Еб-тех! – Струнко! – від нім. Habt Acht! Форвиц! – Вперед! – від нім. Vorwärts!), назви предметів солдатського обладнання (патронташ – набійниця від нім. Patronentasche; вафенрок – мундир – від нім. Waffenrock; анграната – ручна граната – від нім. Handgranate; кольба – приклад гвинтівки – від нім. Kolben; ібунк – військова вправа – від нім. Übung), ступенів військової ієрархії (тромпетер – трубач – від нім. Trompeter; пуцер – денщик – від нім. Putzer; фельдфебель, фирфібель – фельдфебель – від нім. Feldwebel; фрайтер – сфрейтор – від нім. Gefreite; фенріх, фендрік – прапорщик – від нім. Fähnrich; обершт – полковник – від нім. Oberst), назви військових вправ і дій (рихтай – військова дисципліна, Направо! – від нім. Richteteuch!; гальтувати – затримувати – від нім. anhalten; Ауф – підйом – від нім. Auf!; абрихтувати – навчити військової справи, муштри – від нім. abrichten; вербувати – агітувати на військову службу – від нім. werben; (за)мельдувати – доповісти – від нім. melden) тощо. Виходячи із праці В. Лопушанського та Т. Пица військові германізми налічують 127 слів та виразів [4, с. 21-27]. Ще один із дослідників М.Онишкевич у своїй мовознавчій статті “Германізми у бойківському діалекті” виокремив 82 військові германізми, характерні для населення Галичини, зауваживши при цьому, що переважна їхня більшість (абрихтирка, асентерунок, байнет, лецтий, регімент, комісник, штелюнок тощо) “архаїзми”, які “повністю відмирають разом із найстаршим поколінням, що воювало на австрійських фронтах під час світової війни 1914-1918 рр.” [6, с. 39]. Однак цілком очевидно, що в результаті німецької окупації 1941-1945 рр., майже відмерлі архаїзми замінились новими, більш “молодшими” німецькими словами, такі як аусвайс, бліцкриг, бункер, вермах, гетто, обершт, пуцер та інші.

Та слід зауважити, що крім міжмовної взаємодії, вище наведені факти із суспільно-політичного життя не могли не спричинитися до резонансних процесів у культурному житті українських земель. Починаючи із XVIст. українська вченість поступово починає входити в орбіту західнохристиянської культури. І це викликане не тільки занепадом Візантії, а й суспільно-релігійними рухами в Європі. Українсько-німецькі зв’язки в галузі науки більш-менш чітко прослідковуються з доби Реформації. Активнішими стають німецько-українські взаємини у галузі філології, граматичного вчення. Дослідженню українсько-німецьких контактів у галузі граматичної думки присвячена праця німецького дослідника Й. Бестерс-Дільгера [15].

У майбутньому доречно було б ґрунтовніше дослідити німецько-українські міжкультурні взаємини, а також детальніше вивчити інтерференційні процеси в українській та німецькій мовах, враховуючи посередництво окремих мов (польської, румунської, угорської), провести кількісне вивчення ступеня взаємовпливу мов на основі попередньо проаналізованих фонетичних, морфологічних, лексичних та синтаксичних інтерференцій. Усі ці вище перелічені завдання створюють широку арену подальших досліджень цієї дуже актуальної проблеми.

Література:

1. Бодуэн де Куртене И. А. Проблемы языкового юродства // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963, – Т. 2. – С. 342-347.
2. Вільперт Х. Німецькі запозичення в гуцульських говірках // Мова в часі та просторі. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003. – С. 282-290.
3. Жирмунский В. М. История немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1995. – 408 с.
4. Лопушанський В. М., Пиц Т. Б. Німецькомовні лексичні запозичення у південно-західних говорах України. – Дрогобич: Посвіт, 2011. – 124 с.
5. Населення Буковини / Переклад з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000. – 160 с.
6. Онишкевич М. Й. Германізми в бойківському діалекті // Іноземна філологія. – 1970. – Вип. 21. – С. 38-45.
7. Полное собрание русских летописей. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – Т. 2. – Ипатьевская летопись. [Воспроизведение текста издания 1908 г.]. – 1962.
8. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. 3. – 1684 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 440 с.
10. Тимченко Є. П. Германізми в українській мові // Українське мовознавство. – Випуск 29-30. – Київ: Вид. дім. Дм. Бураго, 2004. – С. 117-120.
11. Шаровольський І. В. Німецькі позичені слова в українській мові // Зап. Київ. ін-ту освіти. – К., 1926. – Т. 1. – С. 62-79. – Т. 2, 1927. – С. 27-44.
12. Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові // Зб. комісії для дослідження історії української мови; т. I. – К., 1931. – С. 1-60.
13. Яцюк І. Я. Німецькі діалекти Карпатського регіону України та Рومунії. Синхронія та діахронія: Автореферат... дис. канд. філол. наук. – Київ, 1996. – 24 с.
14. Besters-Dilger J. Deutschelexikalische Entlehnungen im Ukrainischen // Crossroads of Cultures: Central Europe. – Brno, 2002. – S. 25-49.
15. Besters-Dilger J. Zwei Kiever Handschriften der Dogmatik-Übersetzung Kurbskijs, in: Anzeige für slavische Philologie XXV Graz, 1998.